SOTSIOLOGIYADA NEOPOZITIVIZM YO‘NALISHI HAQIDA

Asrolova Muxarramxon Dilmurod qizi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
sotsiologiya yo‘nalishi 1-bosqich talabasi.
mukharr09@icloud.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24142069

Annotatsiya. *Ushbu tezisda sotsiologiya fanidagi muhim metodologik yo‘nalishlardan biri bo‘lgan neopozitivizmning shakllanishi, falsafiy asoslari, asosiy tamoyillari va jamiyatni ilmiy tadqiq etishdagi ahamiyati yoritiladi. Unda klassik pozitivizm va neopozitivizm o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik hamda farqlar, XX asrda empirik sotsiologiyaning rivojlanishiga hissa qo‘shgan olimlarning qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, XXI asrda hisoblash sotsiologiyasi, katta ma’lumotlar (Big Data), raqamli tahlil va mashinaviy o‘rganish texnologiyalari orqali empirik tadqiqot metodlarining rivojlanishi ko‘rib chiqiladi. Neopozitivistik yondashuvning imkoniyatlari bilan bir qatorda, uning cheklovlari va zamonaviy sotsiologiyadagi o‘rni ham tahlil etiladi.*

Kalit so‘zlar: *sotsiologiya, neopozitivizm, pozitivizm, empirizm, mantiqiy pozitivizm, verifikatsiya, kvantifikatsiya, empirik tadqiqot, hisoblash sotsiologiyasi, Big Data, mashinaviy o‘rganish.*

Kirish. Sotsiologiya fanining mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishi bilan jamiyat va ijtimoiy hodisalarni qanday metodlar asosida o‘rganish kerakligi masalasi dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi. XIX asrda fransuz mutafakkiri Ogyust Kont (1798–1857) tomonidan asos solingan pozitivizm ushbu masalaga ilmiy yondashuvni taklif etdi. Kont jamiyatni tabiat fanlarida bo‘lgani kabi kuzatish, taqqoslash va ilmiy tahlil orqali o‘rganish mumkinligini ta’kidladi. Uning fikricha, sotsiologiya ham aniq dalillar va ilmiy qonuniyatlarga tayanishi lozim edi.

XX asrning birinchi yarmida falsafa, mantiq va bilish nazariyasining rivojlanishi natijasida pozitivizm yangi bosqichga ko‘tarildi. Bu bosqich neopozitivizm yoki mantiqiy pozitivizm nomi bilan mashhur bo‘ldi. Neopozitivizm ilmiy bilimning mantiqiy izchilligi, empirik dalillarga asoslanishi va tekshirilishi mumkinligiga alohida e’tibor qaratdi.

Neopozitivistik qarashlarning rivojlanishi sotsiologiyada ham o‘z aksini topdi. Natijada ijtimoiy hodisalarni faqat umumiy nazariy mulohazalar bilan emas, balki aniq ma’lumotlar, statistik ko‘rsatkichlar, so‘rovnomalar va kuzatishlar yordamida o‘rganishga e’tibor kuchaydi.

Bugungi kunda ham mazkur metodologik an’analar zamonaviy empirik va hisoblash sotsiologiyasining ayrim yo‘nalishlarida davom etmoqda.[1]

Adabıyotlar tahlılı va metodologıya. Neopozitivizm XX asrning 1920–1930-yillarida Yevropada, xususan, Avstriyaning Vena shahrida shakllangan falsafiy yo‘nalish hisoblanadi.

Uning rivojlanishida «Vena to‘garagi» deb nom olgan ilmiy-falsafiy guruh muhim o‘rin egalladi. Ushbu guruhning mashhur vakillari Morits Shlik, Rudolf Karnap va Otto Neyrat edi.

Vena to‘garagi vakillari ilmiy bilimning asoslanganligi, mantiqiy tahlil va tajribada tekshirish imkoniyatlariga katta ahamiyat berdilar.

[1] Bekmurodov M. va boshqalar. *Umumiy sotsiologiya*. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.

Ular ilmiy mazmunga ega bo‘lmagan, tajribada tekshirish imkoniyati mavjud bo‘lmagan metafizik mulohazalarni ilmiy bilish doirasidan ajratishga intildilar.

Neopozitivizmning asosiy g‘oyasi ilmiy bilimni aniq mantiqiy va empirik mezonlar asosida shakllantirishdan iborat edi. Bu yondashuvga ko‘ra, ilmiy fikrlar izchil, asoslangan va dalillar bilan tekshiriladigan bo‘lishi kerak. XX asrning o‘rtalariga kelib, neopozitivistik metodologiyaning ayrim tamoyillari AQShda rivojlanayotgan empirik sotsiologiya bilan chambarchas bog‘landi. Bu jarayonda Jorj Lundberg, Pol Lazarsfeld va Styuart Dodd kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etdi. Pol Lazarsfeld sotsiologik tadqiqotlarda empirik ma’lumotlarni yig‘ish, o‘lchash, statistik tahlil qilish va mavhum tushunchalarni aniq ko‘rsatkichlarga aylantirish usullarini rivojlantirishga katta hissa qo‘shdi. Ayniqsa, uning ommaviy so‘rovlar va ijtimoiy tadqiqot metodologiyasi borasidagi ishlari zamonaviy empirik sotsiologiya rivojiga ta’sir ko‘rsatdi. Shunday qilib, neopozitivizm falsafiy yo‘nalish sifatida shakllangan bo‘lsa-da, uning ilmiy bilish va empirik tekshiruvga oid tamoyillari sotsiologik tadqiqotlarning metodologik asoslarini boyitdi. Neopozitivistik yondashuv bir qancha muhim metodologik tamoyillarga asoslanadi. Bularga:

1. Empirizm. Ilmiy bilimning muhim manbai tajriba va kuzatish orqali olingan dalillardir.

Sotsiologik tadqiqotlarda bu tamoyil anketa, intervyu, kuzatish va boshqa empirik usullardan foydalanishda namoyon bo‘ladi.

2. Verifikatsiya tamoyili. Ilmiy fikr va mulohazalarning tajriba hamda kuzatish orqali tekshirilishiga e’tibor qaratiladi. Ya’ni ilmiy xulosalar dalillar bilan asoslanishi lozim. Bunda verifikatsiyani barcha nazariyalarni mutlaq isbotlash imkoniyati sifatida tushunmaslik kerak.

3. Kvantifikatsiya. Ijtimoiy hodisalarni miqdoriy ko‘rsatkichlar orqali ifodalash va o‘lchashga intilishdir. Masalan, ishsizlik darajasi, aholi daromadi, ta’lim olish ko‘rsatkichi va migratsiya jarayonlari statistik ma’lumotlar yordamida o‘rganiladi.

4. Obyektivlik. Tadqiqotchi shaxsiy qarashlari va hissiyotlarini ilmiy xulosalarga aralashtirmasligi, imkon qadar xolis yondashishi kerak. Tadqiqot natijalari shaxsiy munosabatlarga emas, dalillarga asoslanishi lozim.

5. Operatsionalizatsiya. Mavhum va umumiy tushunchalarni aniq o‘lchanadigan ko‘rsatkichlarga aylantirish jarayonidir. Masalan, «ijtimoiy farovonlik» tushunchasini o‘rganishda daromad, bandlik, ta’lim va yashash sharoitlari kabi indikatorlardan foydalanish mumkin.

6. Ilmiy umumlashtirish. Alohida kuzatish va tadqiqotlardan olingan natijalarni tahlil qilish orqali kengroq ijtimoiy qonuniyatlar va tendensiyalarni aniqlashga intilishdir.[2]

Muhokama va natijalar. Mazkur tamoyillar sotsiologiyani dalillarga asoslangan, tizimli va tekshiriladigan ilmiy tadqiqotlar bilan boyitishga xizmat qiladi. Klassik pozitivizm va neopozitivizm o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, ularning shakllanish davri, ilmiy muammolarga yondashuvi va metodologik xususiyatlarida ayrim farqlar mavjud. Klassik pozitivizm XIX asrda Ogyust Kont tomonidan ilgari surilgan bo‘lib, jamiyatni tabiiy fanlarga xos ilmiy metodlar asosida o‘rganishga intilgan. Unda ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash, jamiyatning umumiy rivojlanish jarayonlarini tushuntirish muhim o‘rin tutgan. Neopozitivizm esa XX asrda mantiqiy tahlil, ilmiy til, empirik tekshiruv va ilmiy bilimning asoslanganligiga ko‘proq e’tibor qaratdi.

[2]

Sotsiologiyada bu yondashuv miqdoriy tadqiqotlar, statistik tahlil, matematik modellashtirish va standartlashtirilgan so‘rovnomalarning rivojlanishiga yordam berdi. Ularning asosiy farqlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

Klassik pozitivizm: jamiyatning umumiy qonuniyatlari va tarixiy taraqqiyotini tushuntirishga intiladi.

Neopozitivizm: ilmiy bilimning mantiqiy izchilligi, empirik tekshirilishi va o‘lchanadigan ko‘rsatkichlarga asoslanishiga urg‘u beradi.

Klassik pozitivizm metodlari: kuzatish, taqqoslash va tarixiy tahlil.

Neopozitivistik empirik sotsiologiya metodlari: anketa, statistik tahlil, matematik modellashtirish va miqdoriy o‘lchash.[3]

Demak, neopozitivizm klassik pozitivizmning ilmiylik va empiriklikka intilish g‘oyalarini yangi mantiqiy-metodologik asoslar bilan boyitgan. Neopozitivizm tarixan XX asrda shakllangan falsafiy-metodologik yo‘nalishdir. Shu sababli XXI asrda uning alohida yangi maktabi yoki yagona «XXI asr neopozitivistlari» guruhi shakllangan, deb aytish ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Biroq neopozitivizmga xos bo‘lgan empirik dalillarga tayanish, miqdoriy tahlil, obyektivlikka intilish va ilmiy tekshiruv tamoyillari zamonaviy sotsiologiyada ham muhim o‘rin egallamoqda.

XXI asrda raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida ijtimoiy hodisalarni o‘rganish imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi. An’anaviy anketa va statistik ma’lumotlar bilan bir qatorda ijtimoiy tarmoqlar, elektron ma’lumotlar bazalari, raqamli arxivlar va boshqa manbalardan ham foydalanish kuchaydi. Zamonaviy pozitivizm va uning sotsiologiyadagi o‘rni Seth Abrutynning 2013-yilda Oxford Bibliographies nashrida chop etilgan «Positivism» nomli ilmiy sharhida ham yoritilgan. Muallif pozitivizmni ilmiy bilishning falsafiy asoslaridan biri sifatida tahlil qilib, uning sotsiologiya tarixidagi o‘rni va asosiy metodologik qarashlarini ko‘rsatadi.[4]

XXI asrda sotsiologiyaning rivojlanishidagi muhim yo‘nalishlardan biri hisoblash sotsiologiyasi (Computational Sociology) hisoblanadi. Ushbu yo‘nalishda kompyuter texnologiyalari, matematik modellar va algoritmlar yordamida ijtimoiy jarayonlar o‘rganiladi. 2020-yilda Achim Edelmann, Tom Wolff, Danielle Montagne va Christopher A. Bail tomonidan «Computational Social Science and Sociology» nomli ilmiy maqola Annual Review of Sociology jurnalida chop etilgan. Mualliflar mazkur tadqiqotda hisoblash ijtimoiy fanlarining rivojlanishi, raqamli ma’lumotlardan foydalanish va ularning sotsiologik tahlildagi imkoniyatlarini yoritganlar.

Hisoblash sotsiologiyasida ijtimoiy tarmoqlardagi munosabatlar, jamoaviy xatti-harakatlar, aholi o‘rtasidagi axborot almashinuvi va ijtimoiy guruhlarning shakllanishi kabi jarayonlar o‘rganiladi. Bu yo‘nalish XX asrda rivojlangan empirik tadqiqot an’analarini yangi texnologik imkoniyatlar bilan boyitadi. XXI asrda sotsiologik tadqiqotlarda katta ma’lumotlar (Big Data) tushunchasi keng qo‘llanila boshladi. Big Data juda katta hajmdagi, tez yangilanadigan va turli shakllarda mavjud bo‘lgan ma’lumotlar majmuasini anglatadi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlardagi foydalanuvchilar faoliyati, elektron murojaatlar, internetdagi jamoatchilik fikrlari va davlat statistikasi katta ma’lumotlar manbalari bo‘lishi mumkin.

[3] Giddens A. *Sotsiologiya*. — Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
[4] Lazarsfeld P. F. *Mathematical Thinking in the Social Sciences*. — Glencoe: Free Press, 1954

Ushbu ma’lumotlar yordamida jamiyatdagi turli tendensiyalar, aholi munosabatlari va ijtimoiy o‘zgarishlarni o‘rganish imkoniyati kengayadi.[5] Masalan, muayyan ijtimoiy masalaga nisbatan internet foydalanuvchilarining munosabatini tahlil qilish orqali jamoatchilik fikridagi o‘zgarishlarni aniqlash mumkin. Big Data texnologiyalarining rivojlanishi neopozitivizmga xos bo‘lgan miqdoriy tahlil va empirik dalillarga tayanish tamoyillarining zamonaviy ko‘rinishlarini namoyon etadi.

XXI asrda sun’iy intellekt va mashinaviy o‘rganish (Machine Learning) texnologiyalari ham sotsiologik tadqiqotlarda qo‘llanilmoqda. Ushbu texnologiyalar katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash, ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash va muayyan tendensiyalarni tahlil qilish imkonini beradi. Ana Macanovicning 2022-yilda Social Science Research jurnalida chop etilgan «Text mining for social science – The state and the future of computational text analysis in sociology» nomli maqolasida matnlarni kompyuter yordamida tahlil qilishning zamonaviy sotsiologiyadagi imkoniyatlari yoritilgan.[6] Muallif matnlarni avtomatik tahlil qilishda lug‘aviy usullar, semantik va tarmoq tahlili, til modellari hamda mashinaviy o‘rganish texnologiyalarining ahamiyatini ko‘rsatadi. Masalan, internetdagi minglab izoh va fikrlarni tahlil qilish orqali muayyan mavzularning takrorlanishi, ijtimoiy munosabatlar va jamoatchilik fikridagi asosiy tendensiyalarni aniqlash mumkin. Biroq sun’iy intellekt orqali olingan natijalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri mutlaq haqiqat deb qabul qilish mumkin emas. Chunki ma’lumotlarning noto‘g‘ri tanlanishi, algoritmlardagi xatolar va ijtimoiy mazmunning yetarlicha hisobga olinmasligi tadqiqot natijalariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. XXI asrda empirik va pozitivistik an’analarning rivojlanishi quyidagi xususiyatlarda namoyon bo‘lmoqda:

1. Raqamlashtirish — ijtimoiy tadqiqotlarda elektron ma’lumotlar bazalari va raqamli manbalardan foydalanish.
2. Katta ma’lumotlar tahlili — keng ko‘lamli ijtimoiy jarayonlarni katta hajmdagi ma’lumotlar asosida o‘rganish.
3. Algoritmik tahlil — mashinaviy o‘rganish va sun’iy intellekt yordamida ijtimoiy tendensiyalarni aniqlash.
4. Ilmiy tekshiruvchanlik — tadqiqot natijalarini empirik dalillar va statistik tahlil orqali asoslash.
5. Fanlararo integratsiya — sotsiologiya, informatika, matematika va statistika fanlari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish.[7]

Shunday qilib, XXI asrda zamonaviy empirik sotsiologiya yangi texnologiyalar bilan boyib bormoqda. Bu jarayon neopozitivizmning ayrim metodologik tamoyillari bugungi ilmiy tadqiqotlarda ham o‘z ahamiyatini saqlab qolayotganini ko‘rsatadi. Neopozitivizm sotsiologiyaning ilmiy va metodologik rivojlanishiga katta hissa qo‘shdi. Uning eng muhim yutuqlaridan biri ijtimoiy hodisalarni empirik dalillar asosida o‘rganishga bo‘lgan e’tiborni kuchaytirganidir. Birinchidan, neopozitivistik yondashuv sotsiologik tadqiqotlarda aniqlik va tizimlilikni kuchaytirdi. Anketa, statistik tahlil va matematik modellashtirish orqali ijtimoiy muammolarni keng ko‘lamda o‘rganish imkoniyati yaratildi.

[5] Lundberg G. A. *Foundations of Sociology*. — New York: Macmillan, 1939.
[6] Kachalnov Y. L. *Istoriya sotsiologii: uchebnoye posobiye*. — Moskva: Infra-M, 2015.
[7] Abrutyn, S. “Positivism.” *Oxford Bibliographies in Sociology*, 2013. DOI: 10.1093/obo/9780199756384-0142.

Ikkinchidan, mavhum tushunchalarni o‘lchanadigan ko‘rsatkichlarga aylantirish tadqiqot natijalarini taqqoslash va umumlashtirishga yordam berdi. Uchinchidan, zamonaviy empirik tadqiqotlarda raqamli texnologiyalar va katta ma’lumotlardan foydalanish imkoniyatlari kengaydi.

Shu bilan birga, neopozitivistik yondashuv ayrim cheklovlarga ham ega. Jumladan, inson xatti-harakatlarini faqat raqamlar va statistik ko‘rsatkichlar orqali tushuntirish uning ichki kechinmalari, maqsadlari, qadriyatlari va subyektiv ma’nolarini to‘liq ochib bera olmaydi.[8]

Bu masalada Maks Veberning tushunuvchi sotsiologiya haqidagi qarashlari muhim ahamiyatga ega. Veber inson xatti-harakatlarini o‘rganishda nafaqat tashqi kuzatish, balki uning mazmuni va subyektiv ma’nosini tushunish zarurligini ta’kidlagan. Bundan tashqari, XXI asrda raqamli ma’lumotlardan foydalanish bilan bog‘liq yangi muammolar ham yuzaga kelmoqda.

Xususan, shaxsiy ma’lumotlarning daxlsizligi, ma’lumotlarning ishonchliligi, algoritmik xatolar va noto‘g‘ri umumlashtirish kabi masalalar tadqiqotchidan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Shu sababli zamonaviy sotsiologiyada miqdoriy va sifat metodlarini birgalikda qo‘llash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bunday yondashuv ijtimoiy hodisalarni ham statistik, ham mazmuniy jihatdan chuqurroq o‘rganish imkonini beradi.[9]

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, neopozitivizm sotsiologiya fanining nazariy va metodologik rivojlanishida muhim o‘rin egallagan yo‘nalishlardan biridir. XIX asrda Ogyust Kont tomonidan asos solingan klassik pozitivizm jamiyatni ilmiy asosda o‘rganish g‘oyasini ilgari surgan bo‘lsa, XX asrda shakllangan neopozitivizm ushbu yondashuvni mantiqiy tahlil, empirik tekshiruv va ilmiy asoslanganlik tamoyillari bilan boyitdi. XXI asrda esa raqamli texnologiyalar, hisoblash sotsiologiyasi, Big Data va sun’iy intellekt yordamida ijtimoiy hodisalarni o‘rganish imkoniyatlari yanada kengaymoqda.

Zamonaviy tadqiqotlarda ushbu texnologiyalar empirik ma’lumotlarni qayta ishlash va ijtimoiy tendensiyalarni aniqlashda muhim vositaga aylanmoqda. Shu bilan birga, jamiyatni faqat statistik ko‘rsatkichlar orqali tushuntirish yetarli emas. Insonlarning qadriyatlari, munosabatlari va xatti-harakatlari zamiridagi ma’nolarni ham hisobga olish zarur. Demak, zamonaviy sotsiologiyaning muhim vazifalaridan biri miqdoriy tahlilni sifat metodlari bilan uyg‘unlashtirgan holda ijtimoiy voqelikni har tomonlama o‘rganishdan iboratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bekmurodov M. va boshqalar. *Umumiy sotsiologiya*. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
2. Giddens A. *Sotsiologiya*. — Toshkent: O‘zbekiston, 2002.
3. Lazarsfeld P. F. *Mathematical Thinking in the Social Sciences*. — Glencoe: Free Press, 1954.
4. Lundberg G. A. *Foundations of Sociology*. — New York: Macmillan, 1939.
5. Kachalnov Y. L. *Istoriya sotsiologii: uchebnoye posobiye*. — Moskva: Infra-M, 2015.
6. Abrutyn, S. “Positivism.” *Oxford Bibliographies in Sociology*, 2013. DOI: 10.1093/obo/9780199756384-0142.

[8] Edelmann, A., Wolff, T., Montagne, D., & Bail, C. A. “Computational Social Science and Sociology.” *Annual Review of Sociology*, 2020, Vol. 46, pp. 61–81. DOI: 10.1146/annurev-soc-121919-054621.

[9] Macanovic, A. “Text Mining for Social Science – The State and the Future of Computational Text Analysis in Sociology.” *Social Science Research*, 2022, Vol. 108, Article 102784. DOI: 10.1016/j.ssresearch.2022.102784.

7. Edelmann, A., Wolff, T., Montagne, D., & Bail, C. A. “Computational Social Science and Sociology.” *Annual Review of Sociology*, 2020, Vol. 46, pp. 61–81. DOI: 10.1146/annurev-soc-121919-054621.
8. Macanovic, A. “Text Mining for Social Science – The State and the Future of Computational Text Analysis in Sociology.” *Social Science Research*, 2022, Vol. 108, Article 102784. DOI: 10.1016/j.ssresearch.2022.102784.